

УДК 911.3

Когайчук С.Ю.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Районування садових ландшафтів Східного Поділля

У статті на основі використання принципу максимальної концентрації садових ландшафтів здійснено їхнє районування. Згідно особливостей просторового розташування садових ландшафтів в межах досліджуваної території було виокремлено чотири області (Придніпровської височини, Подільського Побужжя, Дністерсько-Бузької міжрічкової височини, Придністер'я) та дев'ять районів (Уланівсько-Козятинський, Погребищенсько-Оратівський, Літинсько-Немирівський, Гайсинсько-Тростянецький, Теплицько-Чечельницький, Жмеринсько-Тулчинський, Крижопільський, Ямпільсько-Могилів-Подільський, Придністерський) поширення садових ландшафтів, зхарактеризовано особливості їх формування та функціонування. У статті розглянуто особливості структури садових ландшафтів Східного Поділля на прикладі наявних плодоягідних насаджень у межах досліджуваної території. Здійснено просторово-часовий аналіз формування садових ландшафтів. На основі проведених досліджень створено сучасну картосхему щільності та карту районування садових ландшафтів Східного Поділля, оцінено щільність садових ландшафтів в структурі адміністративно-територіального поділу та фізико-географічного районування Дністерсько-Дніпровського лісостепового краю.

Ключові слова: Східне Поділля, садовий ландшафт, районування, область, район, раціональне використання.

Kogaychuk S. Yu. Zoning of the garden landscapes of Eastern Podillya. In the article, based on the use of the principle of maximum concentration of garden landscapes, their zoning has been carried out. According to the spatial arrangement of garden landscapes within the studied territory, four areas (Dnipro Upland, Podilia Pobuzhzhya, Dnester-Bug interriver sublimity, Prydnisterrya) and nine districts (Ulaniv-Koziatyn, Pohrebyshche-Orativ, Lityn-Nemyriv, Haisyn-Trostianets, Teplyk-Chechelnyk, Zhmerynska-Tulchyn, Kryzhopil, Yampil-Mohyliv-Podilskyi, Prydnisterrya) of garden landscapes have been distinguished; features of their formation and functioning have been described. In the article features of the structure of garden landscapes of Eastern Podillia are considered on the example of available fruit-bearing plantations within the studied territory. A spatial-temporal analysis of the formation of garden landscapes has been carried out. On the basis of conducted research, a modern map density and a map of zonalization of the garden landscapes of the Eastern Podillya were created. The density of the garden landscapes in the structure of the administrative-territorial division and physical geographic zoning of the Dnister-Dniprovsky forest-steppe region has been estimated.

Key words: Eastern Podillya, garden landscape, zoning, region, district, rational use.

Наявність проблеми. На початку ХХІ століття садові ландшафти є об'єктом вивчення різних наук і наукових напрямів. Їм присвячені праці відомих вітчизняних і зарубіжних учених, в яких розкриваються особливості технології створення плодкових насаджень, описується сортимент цих територій, історичний досвід інтродукції та акліматизація видів. Але як об'єкт географічного пізнання, як антропогенні ландшафтні комплекси садові ландшафти досліджені не достатньо. Вони описані в структурі сільськогосподарських та селитебних ландшафтів (Ф.М.Мільков, Г.І.Денисик, О.І.Бабчинська). Питання щодо їхнього районування залишаються нерозкритим. У зв'язку з цим, дослідження садових ландшафтів сьогодні є актуальною науковою проблемою.

Аналіз попередніх досліджень. На початку ХХІ століття садові ландшафти є об'єктом вивчення різних наук і наукових напрямів. Як об'єкт географічного пізнання садові ландшафти досліджені недостатньо. Ф.М.Мільков розробив теоретичні основи антропогенного ландшафтознавства та можливість районування окремих класів антропогенних ландшафтів. Подальша розробка

теорії антропогенного ландшафтознавства Денисиком Г.І. і накопичення нового фактичного матеріалу дали можливість провести районування багатьох класів антропогенних ландшафтів – лісових (Канський В.В.), водних (Хасцький Г.С.), дорожніх (Вальчук-Оркуша О.М.), сільських (Кізюн А.Г.), садово-паркових (Кравцова І.В.), натурально-антропогенних (Рябоконт О.В.) та ін. Проте питання фізико-географічного районування садових ландшафтів території Східного Поділля досі залишалося відкритим.

Мета: здійснити районування садових ландшафтів Східного Поділля.

Результати дослідження. Для вивчення якісної та кількісної характеристики садових ландшафтів Східного Поділля була зібрана та опрацьована статистична та картографічна інформація, що дало змогу встановити загальну площу багаторічних насаджень в межах Вінницької області та площі насаджень у розрізі адміністративних районів. На основі аналізу електронних і топографічних карт, планів земельних угідь окремих сільських рад, що мають багаторічні насадження, та проведених польових досліджень натуральних ділянок було встановленню особливості поширення садових ландшафтів в межах досліджуваної території. З оглядово-пізнавальною метою вивчено поширення садових ландшафтів у межах адміністративних районів, на основі чого складено карту щільності садових ландшафтів (рис. 1).

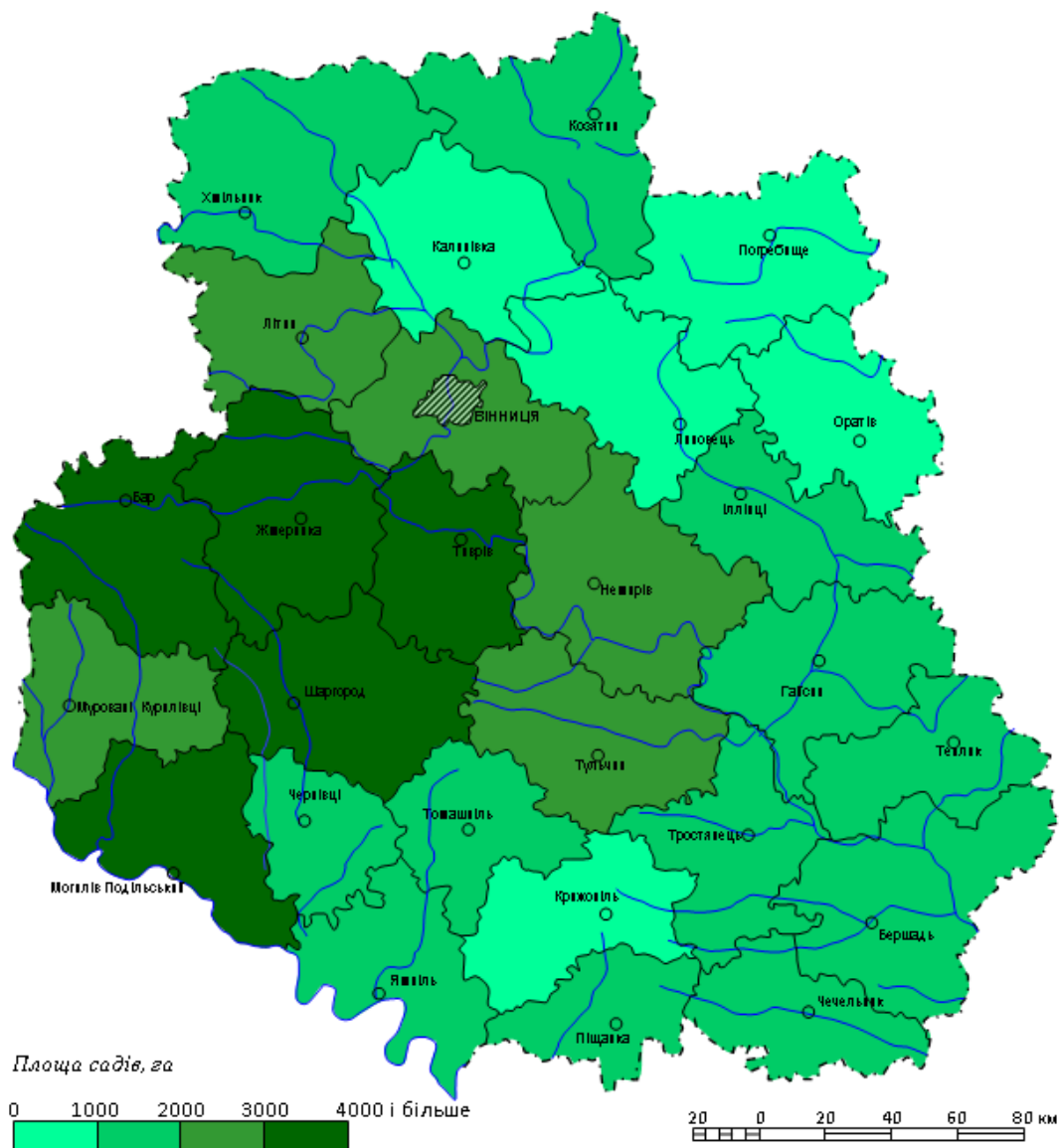
При районуванні антропогенних ландшафтів застосовують різні підходи, серед яких основними є три: за ступенем антропогенізації окремих регіонів; за природними й технологічними особливостями формування антропогенних комплексів; за особливостями регіональних структур антропогенного ландшафту. Районування садових ландшафтів було здійснено за принципом максимальної їх концентрації в межах території дослідження. В основі цього підходу лежить співвідношення площ садових ландшафтних комплексів та регіонів наявної схеми фізико-географічного районування [3].

Закладання та розвиток багаторічних плодкових насаджень безпосередньо залежать від природних умов регіону, які передбачають територіальну та генетичну спорідненість садових ландшафтів. Просторову організацію садових ландшафтів було розглянуто в межах фізико-географічних областей за Л.Воропай (1982). При виділенні районів враховувалися геолого-геоморфологічні відмінності, а також місцеві зміни елементів теплового, водного, геохімічного балансів, характер розчленування рельєфу, тип ґрунту.

Згідно схеми фізико-географічного районування Поділля Вінницьку область віднесено до зони лісостепових ландшафтів, Дністерсько-Дніпровського краю [1]. Згідно особливостей просторового розташування садових ландшафтів в межах досліджуваної території було виокремлено чотири області, що включають дев'ять районів поширення садових ландшафтів (рис. 2).

В область Придніпровської височини входять два райони. *Уланівсько-Козятинський*. Рельєф району переважно однорідний, територія загалом розчленована слабо, долини річок і балки мають неглибокі врізи і пологі схили, ярів відносно мало, а розміри їх невеликі. Вододільні плато великі, площа їх переважає за площу схилів. На масивах плато і давніх терасах з відносно невеликим розчленуванням під покривом трав'янистої рослинності утворились чорноземи типові, чорноземи реградовані та темно-сірі реградовані ґрунти.

Цей район не є сприятливим для розвитку та функціонування садових ландшафтів через низку чинників. Одним із таких є високий рівень підґрунтових

Рис. 1. Щільність садових ландшафтів Східного Поділля

вод. Висока щільність ґрунту обмежує кореневе дихання та живлення. Переважання чорноземів типових також являється не найкращою умовою для розвитку садівництва.

Багаторічні плодові насадження району були закладені ще при радгоспах та колгоспах (1970-1980 рр.). Упродовж перших 15-20 років існування садових ландшафтних комплексів відбувалася садозаміна, реконструкція плодових дерев, однак нові насадження не закладали. Згодом садові ландшафти були занедбані, що призвело до функціонування їх як власне антропогенних садових ландшафтів. Сьогодні вони перебувають на завершальному етапі свого функціонування: майже неплодоносні, зарослі різнотрав'ям, подекуди перетворені у «левади», «лісо-сади», з недопустимо високою зрідженістю. Через закінчення терміну їх функціонування підлягають поступовому розкорчуванню. У цьому районі молодих плодових насаджень на місці розкорчованих старих садів не закладають.

Рис. 2. Районування садових ландшафтів Східного Поділля

Погребищенсько-Оратівський. Територія характеризується звуженими вододільними ділянками порівняно з Уланівсько-Козятинським районом, зростає кількість балок та схилів, де формуються численні яри. На ділянках чорноземних ґрунтів, згодом зайнятих лісами, і масивах опідзолених ґрунтів, де значний час перебувала трав'яниста рослинність, утворились темно-сірі опідзолені ґрунти, чорноземи опідзолені, чорноземи реградовані та темно-сірі реградовані ґрунти. Ґрунтові води залягають на невеликій глибині. У межах Вінницької області район вирізняється найнижчими середньомісячними температурами січня, що є негативним чинником для функціонування плодового саду.

Садові ландшафти, що функціонують на цій території були закладені у 60-70-х роках ХХ ст. на слабохвилястих вододільних плато. Закладалися вони без врахування агрокліматичних умов за принципом «кожному господарству – сад». Як наслідок, садові ландшафти упродовж минулих 50 років не зазнали змін щодо розширення площі, зміни структури; функціонували без реконструкції та садозаміни, не було закладено молодих масивів на «нових» землях. Загальна площа багаторічних плодкових насаджень відносно інших районів в межах Вінницької області найменша. Площі плодкових насаджень також незначна – 2-10 га (за винятком с. Сніжна – 300 га, с. Черепашинці – 40 га). Старі сади поступово корчують, на їх місці вирощують зернові культури. У зв'язку із несприятливими природними умовами для цілей садівництва, нові сади закладаються вибірково на присадибних ділянках для власного споживання плодів місцевим населенням. Промислові багаторічні плодкові насадження не закладаються.

Область Подільського Побужжя об'єднує три садових райони.

Літинсько-Немирівський. Південно-східна частина Летичівської рівнини в межах району представлена долиноподібним терасованим зниженням з рівнинним рельєфом, ускладненим у деяких місцях банюватими гранітними горбами. Частина території представлена хвилястими розчленованими лесовими височинами з грабовими дібровами, ярами та балками, врізаними в кристалічні породи. Цей район вирізняється оптимальними умовами для закладання плодкових садів: переважно рівнинна, чи з невеликим нахилом (2-4°) територія, яка має сприятливий водний режим і захищена від переважаючих взимку вітрів. В межах району основними типами ґрунтів є ясно-сірі та сірі опідзолені середньо-суглинкові, темно-сірі опідзолені.

Переважає більшість садових ландшафтів цього району сформована на цілих землях – верхніх частинах схилів долин річок і горбів, на підвищених грядах вододілів. Схили незначної крутизни, тому засаджені без попереднього терасування, з поперечним обробітком міжрядь. Значно менше садів було закладено на розораних рівнинних місцевостях. Садові ландшафти району функціонують як власне антропогенні садові ландшафти та садові ландшафтно-інженерні системи. 50% насаджень є старими, однак вони частково омолоджені, реконструйовані, з обробленим міжряддям, відносяться до малопродуктивних. Поступово ці сади піддаються розкорчуванню та закладанню на їх місці нових високоінтенсивних. Прикладом цього є значні площі молодих інтенсивних (2007-2015 рр. закладання) багаторічних плодкових насаджень у Немирівському, Тиврівському, Іллінецькому та Вінницькому районах.

Гайсинсько-Тростянецький. Район розташований на західних схилах Придніпровської височини та східних відрогах Подільської височини в межах південного Побужжя, що сприяло формуванню слабкохвилястого рельєфу, розчленованого річковими долинами, з розвиненими водно-ерозійними процесами. Абсолютні висоти досягають 257-284 м над рівнем моря, вододільні простори розчленовані великою кількістю балок та ярів, внаслідок чого вони звужені і місцями перерізані. Переважають темно-сірі опідзолені, сірі та ясно-сірі лісові ґрунти і чорноземи опідзолені. На терасах річок ґрунтові води залягають на невеликій глибині (5-10 м), а в плоских зниженнях наближаються до поверхні (2,5-0,3 м). З цим пов'язано утворення напівгідроморфних і навіть гідроморфних ґрунтів.

Садові ландшафти переважно приурочені до плакорного типу місцевості, зосереджені на надзаплавних терасах, мають незначні площі. Це переважно старі багаторічні плодкові насадження, які не піддавалися реконструкції та омолодженню. Більша частина яких заросла різнотрав'ям. Перебувають на завершальних стадіях свого функціонування. Ці насадження підлягатимуть розкорчуванню, однак закладати нові сади на місці старих не планується.

Теплицько-Чечельницький. Територія району почленована ярами та балками переважно у верхів'ях річкових долин, представлена прирічковими схилами. На ділянках плато та схилів, де близько до поверхні підходять водонепроникні дечетвертинні глини, атмосферні опади затримуються, утворюючи горизонт так званої «верховодки», що сприяє формуванню мочаристих та мочарних ґрунтів. За ґрунтовим складом район строкатий: переважають чорноземи опідзолені, чорноземи типові, чорноземи реградовані, дещо менші площі під темно-сірими реградованими ґрунтами.

Садові ландшафти незначними площами поширені по всій території району і приурочені до різних типів місцевостей. Переважно усі сади закладено

безсистемно, без врахування комплексу необхідних природних чинників. Переважають старі сади (1980-1985рр. закладки), так звані «левади», які в більшості малопродуктивні, потребують проведення реконструкції. Значна частина садів підлягатиме розкорчуванню, через недоцільність свого функціонування, з подальшим використанням землі під рілля. Створення нових промислових насаджень на найближчий час не заплановано.

Область Дністерсько-Бузької міжрічкової височини об'єднує два садові райони. *Жмеринсько-Тульчинський*. Цей район характеризується найсприятливішими природними умовами для ведення садівництва. Район, де садівництво розвивалося здавна. У 1965-1990 рр. на цій території були закладені найбільші площі багаторічних насаджень в межах Вінницької області. Значна частина цих садів функціонує й досі (частково омолоджені), інша – розкорчується і масово перезакладається. Створюються високоінтенсивні плодові насадження і на «нових» землях.

Жмеринська височина займає межиріччя Південного Бугу і Дністра (Барський, Жмеринський, Тиврівський, частина Шаргородського та Тульчинського районів), відповідно дуже розчленована їх притоками. Широких плато на її території майже немає. Район характеризується розвитком високих вододільних гряд, розмежованих глибокими ярами, що часто надає місцевості вузькохвилястого вигляду. Абсолютні висоти досягають 368-382 м над рівнем моря. На найбільших підвищеннях та розчленованих масивах під дубово-грабовими лісами сформувалися сильнопідзолисті ґрунти – ясно-сірі та сірі. Дністерсько-Бузький вододіл поступово знижується в південно-східному напрямі. Майже вершинами його гребеня в напрямку Жмеринка – Вапнярка – Одеса прокладено залізницю. Переважна частина садових ландшафтів цього району закладена на гребенях Подільської височини по обидва боки від залізниці. Вони характеризуються значними площами, перебувають у плодоносному періоді функціонування, оскільки протягом свого існування ці сади періодично оновлювалися, відбувалася садозаміна, реконструкція, із кварталним перезакладанням. Сьогодні близько 30-40% їх площі становлять високопродуктивні молоді насадження. Продовжується корчування старих садів та закладання на їх місці нових інтенсивних. Частина землі перебуває під зерновими культурами з метою відновлення родючості ґрунтового покриву. Окремі плодові масиви мають кілька кварталів заліснених садів, які підлягають розкорчуванню.

Частина Подільської височини, що має нахил у бік Дністра, відзначається значною розчленованістю на окремі пасма. У верхів'ях річки Лядова, Немія, Жван, Мурафа течуть широкими розложистими долинами, їх схили пологі, а рельєф має вигляд хвилястої рівнини. Більша частина південних схилів терасована. Річки з меридіональним напрямом течії (з півночі на південь) глибоко врізаються в осадочні породи, їх долини каньйоноподібні, позбавлені терас, а схили утворюють круті урвища з частими відслоненнями вапняків та пісковиків. Оскільки в районі розчленованість території значна, а водотривкі породи звичайно залягають глибоко, рівень ґрунтових вод на плато та схилах, покритих лесовими породами, знаходяться на значній відстані від поверхні (глибше 10-15 м), а тому вони не впливають на ґрунтоутворення. Переважають ясно-сірі та сірі лісові ґрунти середньсуглинистого механічного складу, що сформувалися під дубово-грабовими лісами з домішками липи, ясена, клена, береста, тополі, берези, осики. Садові ландшафти цих територій характеризуються суцільними масивами,

тому приурочені до плакорного, схилового та надзаплатно-терасового типів місцевості. Структура їх включає багаторічні плодові насадження різних періодів свого функціонування: 5% молоді неплодоносні насадження; 30% молоді високоінтенсивні насадження, що перебувають у промисловому плодоношенні; 50% старі малопродуктивні частково омолоджені, що подекуди заросли різнотрав'ям; 15% старі саморуйнівні заліснені масиви, що підлягають розкорчуванню.

Крижопільський. Територія району представлена відрогами Подільської височини, з підвищеними сильно еродованими рівнинами та кам'янистими схилами. Район розміщений в межах недостатньо вологої теплої агрокліматичної зони. Основні ґрунти ясно-сірі опідзолені та чорноземи опідзолені.

Район є сприятливим для розвитку садівництва за умови підбору і дії комплексу факторів – підбір ділянки за орографічними, ґрунтово-кліматичними, породо-сортовими показниками. Загальна площа плодових насаджень відносно площі району значна. У структурі садових ландшафтів фоновими залишаються малопродуктивні омолоджені сади. Значна частина плодових насаджень перебуває у періоді плодоношення – рослини формують максимальні врожаї у цих умовах, надземна частина досягла максимальних розмірів. Поступово зростає частка молодих багаторічних плодових насаджень. Закладають їх переважно на ділянках, які раніше не використовувалися під багаторічні насадження.

Придністерська область садових ландшафтів включає в себе два райони. *Ямпільсько – Могилів-Подільський.* Поверхня району своєрідна. Найважливішою орографічною особливістю району є будова річкових долин, які заглиблюються в тверді стародавні породи (вапняки, сланці, пісковики). В той же час вододіли між річками, які займають значні площі, рівнинні, згладжені. Загалом поверхня району має вигляд широкохвилястої рівнини, розчленованої вузькими долинами на низку видовжених у бік Дністра вододільних масивів. Район м. Могилів-Подільський характеризується значною кількістю терас, ширина яких сягає 230-250 м. Переважають темно-сірі опідзолені ґрунти, чорноземи опідзолені, чорноземи типові, ясно-сірі та сірі опідзолені ґрунти. Клімат району помірно-континентальний, літо тепле (18-25°), зима м'яка (-8, -15°). Ці умови є сприятливими для розвитку і функціонування садових ландшафтів. Вони характеризуються незначними площами і великою чисельністю. У структурі переважають продуктивні та нові високопродуктивні насадження. Крім звичних для Східного Поділля яблуні, груші, вишні та сливи в культуру введено грецький горіх, черешню, абрикос, персик, айву. В межах Ямпільського адміністративного району садові ландшафти представлені переважно кісточковими та горіхоплідними насадженнями, також значна частка ягідних трав'яних та кущових порід (смородина, порічки, агрус), що зумовлено переважанням чорноземів типових.

Придністерський. За характером рельєфу – хвиляста рівнина, порізана чисельними долинами річок, ярами і балками. Річка Дністер проходить неширокою, звивистою і глибокою долиною з високо піднятими, урвистими берегами. Територія розчленована на окремі пасма протоками, що відкриваються в річку. В прибережній смузі річки Дністер значні площі чорноземів. За механічним складом – це важкосуглинкові мулуватопилуваті ґрунти, які утворилися на лесі, а місцями на балтських глинах, що дуже швидко ущільнюються і запливають, що є несприятливою умовою для плодових дерев. Тому на цих територіях поширені виноградники, але з метою підвищення врожайності цієї культури кожні 4-5 років проводиться оновлюючий плантаж. У

районі протягом періоду з 1959 по 1975 роки були закладені одні з найбільших садових масивів на території Східного Поділля. Відмінність полягає у тому, що значна частина їх функціонує досі, оскільки регулярно відбувалася садозаміна та реконструкція багаторічних плодкових насаджень. Сади (переважно квартали) вирзняються різними роками закладання, починаючи з 1990 року і до сьогодні.

Висновки. Проаналізувавши просторове розташування садових ландшафтів в межах Східного Поділля, виокремлюються три райони, які являються найсприятливішими для існування, розвитку та належного функціонування їх: Жмеринсько-Тульчинський, Ямпільсько-Могилів-Подільський та Літинсько-Немирівський. Районування сільськогосподарських ландшафтів, зокрема садових, набуває сьогодні особливої актуальності за умов переходу до нових форм соціально-економічних систем господарювання та організації території. Розробка перспективних напрямів розвитку сільського господарства і сільськогосподарських ландшафтів пов'язана з необхідністю створення регіональних програм щодо удосконалення територіальної організації ландшафтів із врахуванням економічних, соціальних, екологічних, географічних аспектів.

1. Денисюк Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І.Денисюк. – Вінниця: Арбат, 1997. – 298с.
2. Денисюк Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І.Денисюк. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2006. – С.41-52.
3. Денисюк Г.І. Садово-паркові ландшафти Правобережного лісостепу України / Г.І.Денисюк, І.В.Кравцова. – Вінниця: ПП «Едельвейс і К», 2012. – с.126-140.
4. Когайчук С. Ю. Аналіз структури садових ландшафтів Східного Поділля / С.Ю. Когайчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – 2014. – Вип. 26. – С. 83-91.
5. Когайчук С.Ю. Сучасний стан садівництва Східного Поділля / С.Ю. Когайчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Географія. – 2013. – Вип. 25. – С. 109-116.
6. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. Очерки антропогенного ландшафтоведения / Ф.Н. Мильков. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.

1. Denysyk H.I. Antropohenni landshafyty Pravoberezhnoi Ukrainy / H.I.Denysyk. – Vinnytsia: Arbat, 1997. – 298s.
2. Denysyk H.I. Pryrodnycha heohrafiia Podillia / H.I.Denysyk. – Vinnytsia: EkoBiznesTsentr, 2006. – S.41-52.
3. Denysyk H.I. Sadovo-parkovi landshafyty Pravoberezhnoho lisostepu Ukrainy / H.I.Denysyk, I.V.Kravtsova. – Vinnytsia: PP «Edelweis i K», 2012. – s.126-140.
4. Kohaichuk S. Yu. Analiz struktury sadovykh landshaftiv Skhidnoho Podillia / S.Iu. Kohaichuk // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Neohrafiia. – 2014. – Vyp. 26. – S. 83-91.
5. Kohaichuk S. Yu. Suchasnyi stan sadivnytstva Skhidnoho Podillia / S. Yu. Kohaichuk // Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii : Neohrafiia. – 2013. – Vyp. 25. – S. 109-116.
6. Mylkov F.N. Chelovek i landshafyty. Ocherki antropohennoho landshaftovedeniya / F.N. Milkov. – M.: Mysl, 1973. – 222 s.

Подано до редакції 18.02.2019

Рецензент – кандидат географічних наук О.П. Чиж